

Voskuijl

Poel

Schans van Marion

Warmoes Schans

Den Rijn

Waddinger Schans

De Vlucht der Spangiaerden

Wittepoort

Lammen Schans

De Vliet

Jaep Clase Schans

Papen Meertjen

Marep

Wey j

HAERLEMMEER

Quakel

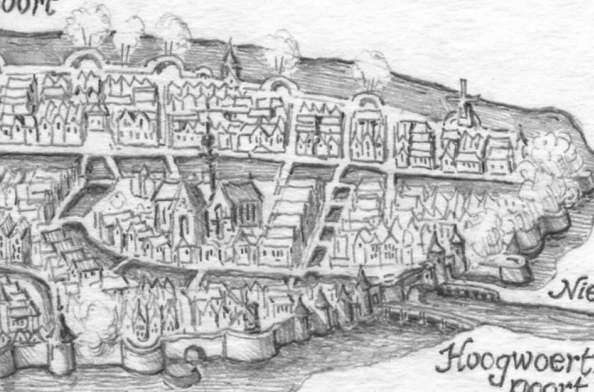

Fort Casse Vasse

Schans op de Dwarswatering

poort

Sylpoort

Leyderdorp

Ouden Rijn
Nieuwen Rijn

poort

Hoogwoerts poort

Hoofdkwartier Valdez

Vrouwenvliet

Vrouwenbrug

Het sleutelgeheim

Voor iedereen die leven en vrijheid liefheeft
en die van een ander respecteert,
maar vooral voor Sep en Bela Mans.

Roland Mans

Het sleutelgeheim

Leopold | Amsterdam

Eerste druk 2017

© tekst: Roland Mans 2017

Omslagillustratie: Martijn van der Linden

Omslagbelettering: Nanja Toebak

Illustraties binnenwerk: John Rabou 2017

Uitgeverij Leopold, Amsterdam / www.leopold.nl

ISBN 978 90 258 7308 0 / NUR 283

Uitgeverij Leopold drukt haar boeken op papier met het FSC®-logo.
Zo helpen we waardevolle oerbossen te behouden.

Inhoud

Proloog 7

Het eerste beleg 9

De val van Haarlem 10

Leiden bereidt zich voor 14

De landing van de Spaanse vloot 20

De familie Havikszoon 28

Overgave of niet? 32

Burgeroorlog 37

Nachtelijk bezoek 43

Het sleutelgeheim 46

De hinderlaag 52

De belofte 56

De tegenaanval 60

De executies 67

De schans van Valdez 72

De verhuizing 80

De Spaanse mars 83

Het tweede beleg 85

Een Spaanse mokerslag 86

De slag om de schans van Alphen 91

Het net sluit zich 97

De zwarte dood 100

Den Tollenaar 103

De ontmaskering 107

Een domme zet 110

Mathilde 113

De list 117

Hebzucht 120
De onthulling 124
Afscheid 127

Het ontzet 131

Door de Spaanse linies 132
Ontmoeting met de Prins van Oranje 136
De slag om de Voorweg 140
Doorbraak bij de Noord Aa 146
Hoog bezoek 149
De storm 153
Liever Spanjaard dan kannibaal 156
Aanval op de Lammenschans 162
De hereniging 165
De Leidse sleutels 167

Nawoord 172

Woordenlijst 175

PROLOOG

Leiden, juni 1573

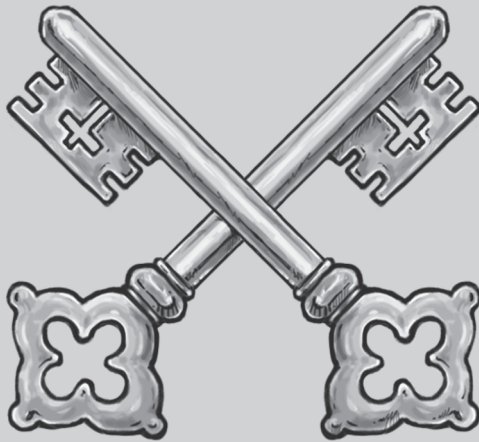
De mannen trokken met touwen een groot, stenen kruisbeeld van een altaar. Het viel met een harde klap in stukken op de grond. Dronken van razernij begonnen ze het kapotte beeldhouwwerk met hamers te bewerken. Al snel was er niet veel meer van over dan een verzameling brokstukken. De helft van het uit elkaar gespatte gezicht van Jezus was mijn kant op gerold. Zijn neus wees naar het gewelfde plafond van de Pieterskerk en het ene oog staarde mij hulpeloos aan. Mijn vader trok me dicht naar zich toe.

Een lange, magere man liep gejaagd op en neer en gaf de vernielers aanwijzingen. In zijn ingevallen gezicht brandden twee felle, donkere ogen, die scherp afstaken tegen zijn rossige haar en vlasbaard. Af en toe schopte hij een brokstuk weg of keek hij ergens achter of onder. Zocht hij iets?

Plotseling draaide hij zich om en kwam hij recht op mij af. Als bij toverslag verdween iedereen om mij heen, ook mijn vader. Ik was versteend van angst en kon mij niet bewegen. Terwijl de man voor mij stond, legde hij zijn benige handen om mijn hals en begon hij zachtjes mijn keel dicht te knijpen. Vervolgens bracht hij zijn mond naar mijn rechteroor en fluisterde: 'Wij zullen elkaar nog weleens tegenkomen, Lourens van Ename. Dat beloof ik je.' Toen liet hij me los, draaide hij zich om en liep hij weg.

HET EERSTE BELEG

De val van Haarlem

Leiden, 19 juli 1573

- 10 Faes en ik liepen van school naar huis.
‘Laten we bij mij thuis gaan dobbelen,’ zei Faes.
‘Met dit weer? Jij bent gek, man. We gaan vissen.’
‘Alweer? Waarom wil jij toch altijd de stad uit?’
‘Omdat we daar kunnen doen wat we willen en het er niet zo meurt.’
‘Dat is waar,’ zei Faes lachend. ‘Het stinkt hier als de ziekte, vooral als het warm is, zoals vandaag.’
‘Precies. Neem je hengel én die dobbelstenen mee, oké?’
‘Alleen als we ook wat te eten meenemen. Ik heb trek...’
‘Jij hebt altijd honger.’
‘Dat is niet waar! Jij eet veel meer dan ik!’
‘Daarom heb ik ook minder honger.’
Doordat we zo druk met elkaar aan het praten waren, duurde het even voor we merkten dat er iets aan de hand was.
De mensen liepen gejaagd door de straten. Hun blikken waren somber. Her en der stonden burgers met elkaar te praten. Nieuwsgierig stopten wij bij een van de groepjes.
‘We gaan er allemaal aan nu Haarlem is gevallen!’ riep een oude man. ‘Tenzij we de stad gewoon overgeven.’
‘Ons overgeven aan de spanjolen? Zonder slag of stoot? Bent u gek geworden!’ schreeuwde een grote kerel, die een bloederige schort omhad en in één hand losjes twee onthoofde kippen hield.
‘Heb je niet gehoord wat de Spanjaard in Haarlem heeft gedaan? Wil jij soms met je handen op de rug in de Rijn verdrinken?’ vroeg de oude man.
‘Dát nog liever dan dat ik mij door de Spaanse koning laat voor-schrijven wat ik moet geloven en hoe ik dat moet doen!’
Haarlem gevallen? Geschrokken draaiden Faes en ik ons om en we renden de hele weg naar huis.

Ik was bijna zes toen we halsoverkop uit Ename moesten vluchten.

Mijn vader was een vooraanstaand koopman en kapitein van de schutterij in dit plaatsje in Vlaanderen. Maar dat hielp allemaal niets toen hij brak met de katholieke kerk en zich bekeerde tot het protestantse geloof. De Spaanse Inquisitie wilde hem arresteren en op de brandstapel zetten, maar gelukkig werden we op tijd gewaarschuwd.

11

Na een lange reis door de Zuidelijke Nederlanden en Holland, waarvan ik mij alleen nog een boottocht over een breed water herinner, kwamen we in Leiden aan. Daar vonden we een huis aan de Steenshuur, een mooie straat aan een gracht in het centrum van de stad. Mijn vader pakte zijn beroep van koopman weer op. Hij werd opnieuw schutter en toen de oude kapitein stierf, volgde hij hem op.

Ik weet nog goed dat hij thuiskwam in zijn nieuwe uniform en zijn degen aan mij liet zien. Ik mocht hem zelfs even vasthouden.

Faes Havikszoon, mijn buurjongen, werd mijn beste vriend. Hij was even oud als ik en wij gingen samen naar de Latijnse school. Zijn vader was ook kapitein van een schutterij en hij had net als ik een jongere zus en een klein broertje. Dankzij Faes leerde ik de stad en zijn vele straten, steegjes en grachten snel kennen. En later ook de polders en dorpjes in de omgeving. Want als het even kon, gingen wij erop uit.

Toen wij ongeveer een jaar in Leiden woonden, brak de Beeldenstorm uit. De schutterijen werden door de burgemeesters naar de Pieterskerk gestuurd om in te grijpen en ik was spontaan achter mijn vader aangerend.

Mees en Marije Havikszoon, de vader en moeder van Faes, stonden in onze keuken. Ze waren zo druk met mijn ouders aan het praten dat ze Faes en mij nauwelijks opmerkten.

‘Ik heb vandaag van een stel vluchtelingen gehoord wat er na de overgave is gebeurd,’ zei Mees Havikszoon. Hoofdschuddend keek hij naar zijn voeten. ‘Het is verschrikkelijk.’

‘Wat dan? Wat is er precies gebeurd?’ vroeg mijn moeder, die er bleek uitzag.

‘Haarlem heeft afgelopen week met Don Frederik onderhandeld over de overgave. De burgemeesters spraken met hem af dat Haarlem tweehonderdveertigduizend gulden zou betalen. In ruil daarvoor zou de stad niet worden geplunderd en zou niemand worden gedood. Maar direct nadat de Spaanse soldaten de stad binnentrokken, brak die rat zijn belofte.’

Ik kon mij niet inhouden. ‘Hoe bedoelt u, mijnheer Havikszoon?’

De vader van Faes wierp een korte blik op ons en keek toen naar mijn ouders. Mijn vader knikte naar hem. ‘Vertel het maar gewoon, Mees.’

‘Honderden soldaten en geuzen zijn door de Spanjaarden ontvoerd. Zelfs Wigbolt Ripperda, de gouverneur van Haarlem, die namens de stad met de vijand onderhandelde, is een kopje kleiner gemaakt.’

‘De Spaanse furie,’ mompelde mijn vader zachtjes voor zich uit.

Ik ving zijn woorden op. ‘De Spaanse furie, vader, wat is dat?’

Mijn moeder pakte de arm van mijn vader en keek hem indringend aan. Maar mijn vader negeerde haar gebaar. ‘De jongens zijn oud genoeg om dit te horen, Louise,’ zei hij, terwijl hij ons aankeek. ‘Toen de Spanjaarden twee jaar geleden Mechelen en Zutphen binnentrokken, hebben zij daar een bloedbad aangericht. Dagenlang hebben zij er vermoord, verkracht, geplunderd en brandgesticht. En hun verdorpe officieren vonden het allemaal goed. Het was de hel op aarde.’

‘Is dat ook in Haarlem gebeurd?’ vroeg Faes.

Havikszoon zuchtte en vervolgde zijn verhaal. ‘Toen de Spaanse beulen hun zwaarden en bijlen niet meer konden optillen van vermoeidheid, zijn ze overgegaan tot het ophangen van de gevangenen. Maar op een gegeven moment waren ze daar ook klaar mee...’ Hij zweeg even.

‘En toen?’ vroeg mijn vader.

‘Toen hebben ze de gevangenen per paar aan elkaar gebonden en in het Spaarne gegooid. Veel mensen schreeuwden om genade, maar de Spanjaarden duwden ze zonder mededogen van de kade af, zo het water in. Ze zonken als bakstenen naar de bodem van de rivier...’

Mijn moeder begon zachtjes te huilen.

Vader liep naar haar toe, sloeg zijn armen om haar heen en trok haar naar zich toe. ‘Rustig maar, Louise, het komt goed.’

Mijn moeder keek fel op en duwde hem een stukje van zich af. “‘Het komt goed”, zeg je? “Het komt goed”? Hoe kun je dat nu zeggen? Waarom zijn wij uit Ename gevlucht? Waarom hebben we alles achtergelaten? Om weg te komen van die vervloekte Spanjaarden! Maar zelfs hier zijn we niet veilig voor hen. Het gaat helemaal mis in Holland, helemaal mis! Zie je dat dan niet?’ Ze barstte in snikken uit.

Ik schrok van de heftige reactie van mijn moeder. Meestal was ze heel rustig, maar nu leek er iets in haar te zijn geknapt. Waarom deed ze zo waar iedereen bij was?

‘Zo mag je niet denken,’ zei mijn vader tegen haar.

‘Hoe bedoel je dat? Waarom mag ik zo niet denken?’

Mijn vader haalde diep adem en zei toen: ‘Het staat vast dat de Spanjaarden nu hierheen zullen komen, dat is waar. Leiden is de grootste en rijkste stad van Holland en dus de hoofdprijs voor koning Filips. En als Leiden valt, dan is het ook met de opstand gedaan...’

‘Dus?’ vroeg mijn moeder.

Waarom zei mijn vader dit?

Er kwam een vastberaden blik in zijn ogen. ‘Dus mag Leiden niet vallen en zal Leiden ook niet vallen. Wij zullen die vervloekte Spanjaarden verslaan!’

Mijn vader had gelijk. Wij zouden ons nooit overgeven. Nooit.

‘Hoe kun je daar nu zo zeker van zijn, Bertram?’ vroeg de moeder van Faes.

Mijn vader keek naar haar en toen naar ons allemaal.

‘Als wij niet in de overwinning geloven, hebben wij al half verloren,’ zei hij. ‘Daarom geloof ik in die overwinning. En ik blijf daarin geloven tot aan mijn dood.’ Toen pakte hij zijn degen en pistool en liep hij naar de gang. ‘Kom,’ zei hij tegen Faes’ vader. ‘Als we die spanjolen een warme ontvangst willen geven, is er nog veel werk aan de winkel.’

Faes en ik wisselden een snelle blik uit en zonder iets te zeggen liepen wij achter onze vaders aan.

Leiden bereidt zich voor

Leiden, 28 juli 1574

14 Faes en ik zaten te vissen. Wij waren vroeg die ochtend via de Zijlpoort de stad uit gegaan. Een eindje verderop kenden we een plek waar veel vette baarzen en snoeken zaten. We waren pas een uurtje bezig maar hadden al een paar keer beetgehad. De vissen lagen naast ons in het gras. Die gingen vanavond de pan in.

Opeens zagen we aan de overkant van het water een troep schutters lopen, samen met wat stadstimmerlieden. Sommigen waren met paard en wagen. Ze hielden halt bij Huys Stenevelt. Wat waren ze van plan? Een officier schreeuwde een paar onverstaanbare bevelen. Direct daarna pakten de mannen gereedschap uit de wagens en liepen ze het gebouw in. Niet veel later hoorden we harde klappen over het water schallen.

‘Wat gaan ze nou doen?’ riep Faes verbijsterd. ‘Huys Stenevelt afbreken? Dat is doodzonde!’

Iedereen in Leiden die weleens een wandeling buiten de poorten maakte, kende deze prachtige hofstede.

‘Kom,’ zei ik, ‘we gaan kijken.’ Snel pakten we onze spullen en renden terug naar de Zijlbrug. Over de andere oever liepen we naar Huys Stenevelt.

De officier die buiten stond bleek een luitenant te zijn uit de schutterij van Mees Havikszoon.

‘Dag Faes,’ zei de man vriendelijk. ‘Komen jij en je vismaatje helpen?’

‘Eigenlijk kwamen we alleen kijken, mijnheer Simonsz,’ zei Faes een tikje verlegen.

‘Wat bent u aan het doen?’ vroeg ik.

De luitenant keek mij aan en gaf me een hand. ‘Jan. Achternaam Simonsz,’ stelde hij zich voor. ‘En wie ben jij?’

‘Ik ben Lourens van Ename, een vriend van Faes.’

‘Ah, dan ben jij de zoon van Bertram van Ename!’

‘Klopt.’

‘Volgens mij is zijn schutterij nu kasteel Paddenpoel aan het slopen.’

‘Kasteel Paddenpoel ook?’

‘Ja. En nog veel meer buitenhuizen en kastelen. Wij hebben van de vroedschap opdracht gekregen om alle gebouwen die binnen twee mijl van de Leidse stadsmuren liggen af te breken, dus ook de landhuizen van de rijke Leidenaren.’

‘Waarom?’ vroegen Faes en ik bijna tegelijk.

‘Zodat de Spanjaarden ze niet kunnen gebruiken om zich er te verschuilen. We moeten vanaf de muren een vrij schootsveld hebben voor onze kanonnen en geweren,’ antwoordde Simonsz.

Hij knipoogde. ‘Wij willen die Spaanse soldaten natuurlijk wel kunnen raken als we op ze schieten. Anders is het zonde van de kogels.’

‘Maar nu kunnen zij zich toch achter alle puinhopen verschuilen?’ reageerde ik.

‘Nee, al het hout en steen voeren we af. Dat gebruiken we om de muren en poorten te versterken en om schansen te bouwen.’

‘En de eigenaren dan? Krijgen die hun verlies vergoed?’

De luitenant begon te lachen. ‘Jongens, wat een vragen allemaal!’

Op dat moment stortte de tuinmuur van Huys Stenevelt met veel geraas in. Een stofwolk steeg op en daalde daarna langzaam neer op de brokstukken en het gras. Simonsz keek even naar de puinhoop en toen weer naar ons. ‘Ik moet aan het werk. Tot snel.’ Hij draaide zich om en liep het gebouw in.

Faes en ik bleven nog een tijdje staan kijken. Het ging hard. Wat vanmorgen nog een mooi landhuis was geweest, werd met iedere hamerslag meer en meer een ruïne.

Faes stootte mij aan. ‘Gaan we weer vissen of gaan we naar huis?’

‘Naar huis,’ zei ik.

Het was nu dik twee weken geleden dat Haarlem was gevallen, maar nog steeds waren de Spanjaarden niet bij Leiden gezien. Toch twijfelde niemand eraan dat ze zouden komen. De stad was zich dag en nacht op een aanval aan het voorbereiden en Faes en ik zwierven na school zoveel mogelijk door Leiden om naar al het werk te kijken.

16 Wij zagen hoe de pakhuizen tot de nok toe werden gevuld met voedsel en drank en hoe van de stadstuinen velden en moestuinen werden gemaakt, zodat ook binnen de muren vee kon worden gehouden en groenten konden worden verbouwd. Buiten de muren, in de weilanden naast de stadsgracht, verzamelden boeren hun vee en werden akkers aangelegd om graan en tarwe te verbouwen. Het was slim om dat daar te doen, want de Spanjaarden zouden het wel uit hun hoofd laten om zo dicht bij Leiden te komen. Als het ze al zou lukken langs de schansen te komen, die door de onzen werden bemand, dan zouden ze vanaf de stadswallen neergeschoten worden.

Nog liever gingen wij naar het werk aan de muren en poorten kijken. Talloze metselaars en timmerlieden waren dag in dag uit bezig om ze te repareren en te versterken. Op de verstevigde muren werden extra kanonnen neergezet. Hun zwarte lopen wezen dreigend naar de horizon. Ernaast verschenen hopen kanonskogels.

‘Goed zo,’ zei Faes, toen wij de nieuwe kanonnen voor het eerst zagen.

Ik grinnikte. “Goed zo”? Hoezo “goed zo”? Je klinkt als een officier.’

Faes negeerde mijn geplaag. ‘Nou, er kunnen mij niet genoeg kanonnen staan.’

‘Je hebt gelijk,’ zei ik. ‘Hoe meer van die dingen, hoe beter. Als ze het wagen om ons aan te vallen, dan trakteren wij ze op een regen van kogels.’

Tijdens een van onze vele tochten door de stad besloten Faes en ik naar het hoofdkwartier van mijn vaders schutterij te gaan. Dat zat in een groot pand, vlak bij de Hooglandse Kerk. De begane grond was een kroeg waarin altijd wel wat te doen was. Toen we binnenkwamen, nodigden vier kaartende schutters ons uit om bij hen aan tafel te ko-

men zitten. Zij waren net met de rest van de schutterij teruggekeerd van de laatste werkzaamheden aan de sloop van kasteel Paddenpoel en een buitenplaats, en waren doodmoe. Faes en ik zaten nog maar net, toen kapitein Havikszoon binnen kwam stormen, gevolgd door vier schutters uit zijn compagnie. Iedereen in de zaal draaide zich naar hen toe.

‘Wat is er, Mees?’ riep mijn vader, terwijl hij opstond. ‘Komen de spanjolen eraan?’

‘Nee, nee,’ hijgde Havikszoon. ‘Kom snel. De soldaten van de prins zijn in aantocht. Ze kunnen ieder moment de Koepoort binnenmarcheren. Dit moeten jullie zien.’

Mijn vader liep lachend naar hem toe, sloeg een arm om zijn schouders en riep: ‘Kom op mannen, we gaan kijken!’

Om ons heen stond iedereen op en haastte zich naar de deur.

Ik stootte Faes aan. ‘Kom op, we gaan mee.’ Wij stonden op en renden achter de schutters aan. Het was druk op straat. Het leek wel alsof alle mensen tegelijk hun huizen uit waren gekomen. Een bonte stoet van burgers en schutters liep, half wandelend, half rennend, in de richting van de stadswal. Voor het eerst in weken tekende zich een lach op hun gezichten af. Bij de Koepoort aangekomen beklommen we snel de trappen aan weerszijden van de poort. We zochten een plek vlak bij onze vaders. In de menigte die al een tijdje op de walmuur stond, heerste een uitbundige stemming. Er werden grappen over en weer gemaakt en sommige burgers stonden bier te drinken en te zingen.

Mijn vader knikte opeens in de richting van Zoeterwoude. ‘Kijk,’ zei hij, ‘daar zul je ze hebben.’

Over de Zoeterwoudse weg marcheerde een enorme troepenmacht onze kant op. Voorop kwam stapvoets een eskadron ruiters aan. Aan kop reed een man in een schitterend ruitersharnas. Hij droeg geen helm, maar had wel een grote hoed op met prachtige veren.

Ik wees naar hem. ‘Vader, wie is dat? De Prins van Oranje?’

‘Nee,’ lachte hij. ‘Dat moet De Noyelles zijn. Hij is door de Prins tot gouverneur van Leiden benoemd.’ Het eskadron ruiters achter hem

was in twee lange rijen verdeeld. Ze droegen allemaal harnassen en helmen en hadden pistolen en rapieren als wapens. De twee ruiters achter De Noyelles droegen bovendien een piek, die rechtop in de lucht priemde en waaraan de vlag van de Prins van Oranje was gebonden. Het oranje wapperde fier in de warme zomerwind.

18 Achter de pistoolruiters kwamen talloze voetsoldaten. Het zonlicht weerkaatste op hun helmen en wapens. Ik zag militairen met lansen en hellebaarden, met musketten en partizanen en ook een grote troep haakbuschutters. Vaandels in allerlei kleuren staken boven hen uit. Tussen de soldaten liepen tamboers, die marsritmes op hun trommels sloegen.

Terwijl De Noyelles met zijn ruiters en de eerste troepen voetsoldaten onder luid gejuich de stad binnenkwamen, opgewacht door de vier burgemeesters en de vroedschap, zag ik de artillerie verschijnen. Tientallen ossen trokken karren vol grote kogels voort. Aan de achterkant van die wagens waren affuiten vastgemaakt, onderstellen met daarop de kanonnen. De beesten hadden het zwaar en hun meners spoorden hen voortdurend met zweepslagen aan. De soldaten die de kanonnen moesten bedienen marcheerden ernaast. De dieren, de wagens die zij trokken en de soldaten wierpen zo veel stof op dat ik nauwelijks kon tellen hoeveel kanonnen het waren. Ik schatte een stuk of dertig. Ze zagen er trouwens heel anders uit dan de kanonnen op onze muren. Ze leken wat ranker, minder zwaar.

Ik stootte mijn vader aan. ‘Wat zijn dat eigenlijk voor kanonnen?’

‘Dat zijn veldkanonnen. Die zijn niet bedoeld voor op de muren, maar voor in het veld, als we slag gaan leveren met de Spanjaard. Maar we kunnen ze ook in de schansen gebruiken. Zie je de kanonskogels in die wagens? Als je een kanon goed richt en afvuurt kan je met één zo’n ding flink wat spanjolen doden. Dan kaatst die tussen de vijand over het veld en vliegen de hoofden en ledematen in het rond.’

Ik slikte en keek weer naar de weg. De artillerie was nu bij de poort en erachter doemde de rest van de cavalerie op: een lang lint van zwaarbewapende ruiters op hun paarden. Net als het eskadron van De Noyelles droegen ook deze cavaleristen allemaal ruiterharnassen. Hun lansen staken af tegen de lucht.

Ik stelde mij voor hoe het zou zijn om door een aanstormende ruiter aan een lans gespietst te worden en ik huiverde.

Plotseling tikte Faes mij op de schouder. 'Wat sta jij nou weer te dromen? Kom mee naar beneden. Onze vaders moeten naar De Noyelles om de bevelen van de prins in ontvangst te nemen. Daar wil ik bij zijn!'

Faes liep de trap af. Snel ging ik achter hem aan.